

Antikvarisk konsekvensanalys, förslag till detaljplan för del av Ösby 1:5, Gustavsberg, Värmdö kommun

INLEDNING

Värmdö kommun har upprättat ett förslag till ny detaljplan för del av Ösby 1:5 m.fl inom Gustavsbergs tätort. Förslaget möjliggör utbyggnad av församlingshemmet för Gustavsbergs-Ingårö församling och ger samtidigt möjlighet till att riva befintlig del av byggnad. Befintlig byggnad inom planområdet har ett högt kulturhistoriskt värde och planområdet ligger inom riksintresse för kulturmiljövården, Gustavsberg. Med anledning av detta har denna konsekvensanalys tagits fram för att analysera och beskriva planens konsekvenser på kulturhistoriska värden. Analysen har tagits fram på uppdrag av Gustavsbergs-Ingårö församling. Arbetet har utförts av byggnadsantikvarien Lucas Rabnor och har granskats av byggnadsantikvarien Beata Nordenmark, certifierad sakkunnig kulturvården.

Denna handling är ett stöd för att fastighetsägare, kommun och andra berörda ska kunna bedöma planförslagets påverkan på kulturhistoriska värden och väga påverkan på kulturhistoriska värden mot olika intressen och behov. Handlingen ger en översikt över relevant lagstiftning och om konsekvenserna för kulturmiljön kan förväntas komma i strid med relevant lagstiftning. Konsekvensanalysen innebär dock ingen avvägning mellan påverkan på kulturhistoriska värden och eventuella andra intressen som åtgärden motiveras genom. Avvägning mellan andra intressen och påverkan på kulturhistoriska värden görs av kommunen inom ramen för planläggning.

Granskade handlingar består av gestaltungsprogram (AIX Arkitekter, 2023-08-23) och förslag till plankarta (Värmdö kommun, 2023-08-11). Inom ramen för detaljplanen har ingen kulturmiljöanalys tagits fram. Denna konsekvensanalys tar därför sin utgångspunkt i redan utpekade värden av kommunen, Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Stockholms län. Inom ramen för konsekvensanalysen har inte heller någon historik eller nulägesbeskrivning gjorts, utan utgångspunkten är hur redan utpekade värden är läsbara idag. Platsbesök inom ramen för konsekvensanalysen har genomförts den 22 september 2023.

ORIENTERING

Planområdet ligger i centrala Gustavsberg, intill Värmdögatan och Grindstugatan. Inom planområdet ligger idag en byggnad, idag benämnd Kyrkettan och som har en utbyggnad från 1960-talet. Angränsande Grindstugatan har en bruksgatustruktur typisk för det sena 1800-talet. Mitt emot Kyrkettan, på andra sidan Värmdögatan, ligger Gustavsbergs kyrka.

RELEVANT LAGSTIFTNING

Plan- och bygglagen (2010:900)

I plan- och bygglagen (2010:900), PBL finns ett antal krav som syftar till att tillvara ta byggnaders och bebyggelsemiljöers kulturhistoriska värden.

I 2 kap. 3 § PBL anges att planläggning enligt lagen ska främja ändamålsenlig struktur, en god livsmiljö, god hushållning av mark, ekonomisk tillväxt och bostadsbyggande, men att detta ska ske med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden.

I 2 kap. 6 § PBL anges att vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder som inte kräver lov ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärden på platsen och intresset av god helhetsverkan. I andra stycket samma paragraf anges att det vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas. Detta krav kallas för *hänsynskravet* (emellanåt även för *anpassningskravet*) och gäller både vid uppförandet av nya byggnader och ändring av befintliga byggnader.

I 8 kap. 17 § PBL anges att ändringar av byggnader ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden. Detta krav kallas för *varsamhetskravet* och gäller för alla byggnader.

I 8 kap. 13 § PBL anges att en byggnad eller bebyggelsemiljö som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte får förvanskas. Detta krav kallas *förvanskningförbudet* och gäller endast för byggnader eller bebyggelsemiljöer som är särskilt värdefulla. Förvanskningförbud är inte ett förbud mot förändring, utan innebär att byggnadens eller bebyggelsemiljöns egenskaper som bär upp de särskilda värdena ska bevaras.

I 8 kap. 14 § PBL anges att ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaperna bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Gällande detaljplan

Byggnader kan också skyddas i befintlig detaljplan. Skyddet innebär i första hand en bekräftelse av huruvida redan existerande bestämmelser i PBL är tillämpliga och hur bestämmelserna ska tillämpas. Gällande detaljplan innehåller en skyddsbestämmelse för en byggnad inom planområdet, Kyrkettan. Skyddsbestämmelsen är angiven med q1 och anger följande:

"Särskilt värdefull byggnad. Byggnaden får inte rivas. Byggnaden får inte förvanskas utvändigt. Underhåll skall ske med ursprungliga material och kulörer enligt PBL 3:12 § och 3:13 §."

Detaljplanen är framtagen före den nuvarande versionen av PBL antogs. Innebörden av bestämmelsen översatt till nu gällande version av PBL är att bestämmelserna i 8 kap. 14 och 17 §§ är tillämpliga för byggnaden.

Miljöbalken (1998:808)

I miljöbalken (1998:808), MB, finns bestämmelser om riksintressen för kulturmiljövården i 3 kap. 6 §. Riksintresset är ett statligt utpekande som innebär att kulturhistoriska värden inom området bedöms vara av särskilt nationellt intresse. Aktuell fastighet ligger inom ett sådant område – riksintresset för kulturmiljövården, Gustavsberg (AB 56).

Riksintressen är stora områden där området samlade värden är det som utgör grunden för utpekandet. De värden som ligger till grund för utpekandet kallas uttryck och utgörs av olika fysiska beståndsdelar och karaktärsdrag som gemensamt bildar en kulturmiljö. Beslut om att

området ska utgöra riksintresse fattas av Riksantikvarieämbetet. I Riksantikvarieämbetets riksintressebeskrivning framgår motivet till utpekandet samt de uttryck som ligger till grund för utpekandet. För redovisning av relevanta uttryck samt hur uttrycken är läsbara på platsen, se rubriken *Utpekade kulturhistoriska värden* längre ned i detta dokument.

Åtgärder får inte vidtas som påtagligt skadar ett riksintresse. Bestämmelserna i 3 kap. 6 § MB innebär ingen självständig prövning, i stället ska paragrafen tillämpas inom ramen för MB och annan lagstiftning. Riksintresset är därför egentligen inte ett skyddat område, utan ett anspråk av nationell betydelse som ska vägas in i olika myndighetsbeslut. Till exempel vid framtagande av en detaljplan.

Riksintresset ska alltid ges företräde framför allmänna och enskilda intressen vid planläggning. Det kan därför endast vägas mot andra fastställda riksintressen. Påverkan på riksintressen bevakas av berörd länsstyrelse inom ramen för planprocessen, men kommunen ska utreda och beskriva sin slutsats om påverkan på riksintresset. I samband med samråd och granskning ska Länsstyrelsen ange om det föreligger risk för påtaglig skada. Om Länsstyrelsen anser att påtaglig skada uppstår kan myndigheten i slutändan upphäva kommunens detaljplan.

Naturvårdsverket och Riksantikvarieämbetet har tagit fram allmänna råd (NFS 2005:17) för när påtaglig skada anses uppstå på riksintressen. Riksantikvarieämbetet har därtill tagit fram en handbok för kulturmiljövårdens riksintresse som ger ytterligare förtydligande kring bedömningen. Korfattat anser myndigheterna i sin vägledning att påtaglig skada uppstår när en detaljplan medför att riksintressets uttryck försvinner eller försvagas till sådan grad att området i mindre grad belyser de riksintressanta kulturhistoriska värdena.

KOMMUNALA STÄLLNINGSTAGANDEN

Översiktsplan

En kommuns översiktsplan är vägledande för planläggning och bygglovsprövning inom kommunen och anger den övergripande inriktningen för hur mark- och vattenområden ska nyttjas. I Värmdö kommuns översiktsplan anges att kommunens kulturhistoriska identitet ska utvecklas och ses som en resurs för framtiden. Utpekade kulturmiljöer ska beaktas vid exploatering samt om- till- och nybyggnation.

Översiktsplanen ger också kommunen möjlighet att göra övergripande ställningstaganden för hur riksintressen ska hanteras vid planläggning och bygglovsprövning. I översiktsplanen anges följande om riksintresset för kulturmiljövården, Gustavsberg.

- Ny bebyggelse i anslutning till landmärken och märkesbyggnader ska bidra till att förstärka och synliggöra dessa.
- Ny bebyggelse på höjder kan bidra till att förstärka höjdernas siluetter. Ny bebyggelse bör passas in i landskapet och grönstruktur bevaras.
- Vid utveckling av områden, ny- eller tillbyggnad ska hänsyn tas till topografi och grönstruktur. Bebyggelse ska ges en uppbruten struktur med gröna släpp, sprängning ska undvikas och större ekar ska bevaras. Ekbeståndet är av vikt att bevara då det vittnar om områdets historiska tillhörighet under Farsta slott.
- Återskapa gatunät och gröna och blå samband runt Gustavsbergs kyrka.
- I direkt anslutning till kyrkomiljön gäller restriktivitet för ny bebyggelse.
- Området kring Skärgårdsvägen bör ha en lummig karaktär. Grönska ska finnas mellan vägområdet och ny bebyggelse.

I samband med granskning av en översiktsplan ska Länsstyrelsen yttra sig. Granskningsyttrande ska antas tillsammans med översiktsplanen och ska redogöra för om

Länsstyrelsen anser att det finns brister med översiktsplanen och om den tänkte mark- och vattenanvändningen kan komma i strid med statliga intressen, till exempel riksintresseanspråk.

I sitt granskningsyttrande för Värmdös översiktsplan har Länsstyrelsen angivit att översiktsplanen inte ger tillräcklig vägledning för att säkerställa de kulturhistoriska värdena inom kommunens riksintressen för kulturmiljövården. Länsstyrelsen anser i synnerhet att det i översiktsplanen hade behövt framgå tydligare hur utvecklingsområdet Gustavsberg kan påverkas. Myndigheten ser dock positivt på att kommunen har påbörjat en samlad bedömning av påverkan på riksintresset Gustavsberg.

Byggnadsinventering Gustavsberg

Värmdö kommun har låtit ta fram en byggnadsinventering med kulturhistorisk värdering av riksintresset Gustavsberg. Inventering är från år 2018. En byggnad inom planområdet är utpekad i inventering, Kyrkettan, och har fått klassificeringen mycket högt kulturhistoriska värde. Se rubriken *Lokala kulturhistoriska värden* för mer information

UTPEKADE KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Riksintresset för kulturmiljövården

Här redogörs för de uttryck för riksintresset Gustavsberg som anses relevanta i sammanhanget. Uttrycken är beslutade av Riksantikvarieämbetet och är de värden som utgör grunden för utpekandet. Uttrycken har delats in tematiskt och presenteras under samlade rubriker. I Riksantikvarieämbetets beslut är uttrycken generellt beskrivna och läsbarheten av uttrycken måste bedömas från fall till fall. Efter redovisningen av respektive uttryck följer därför en genomgång uttryckens läsbarhet inom och i anslutning till planområdet. Med läsbarhet menas miljöns förutsättningar att berätta om kulturhistoriska värden som är relevanta ur riksintressesynpunkt. Bedömningen av läsbarheten har gjorts inom ramen för denna konsekvensanalys och ingår inte i Riksantikvarieämbetets beslut. Förutom platsbesök och tolkning av uttrycken, så har Länsstyrelsens kunskapsunderlag om riksintresset använts som stöd i arbetet. Avslutningsvis redogörs för en sammanvägd bedömning av platsens relevans ur riksintressesynpunkt.

Beslutet om att Gustavsbergs ska utgöra riksintresse för kulturmiljövården motiveras på följande vis av Riksantikvarieämbetet:

”Brukssamhälle med industriell verksamhet från tidigt 1800-tal till 1970-talet och det samhälle detta skapat, framför allt präglad av 1800-talets patriarkaliska industrisamhälle och 1900-talets moderna bruks- och mönstersamhälle enligt Kooperativa Förbundets (KF) och KF:s arkitektkontors vision. (Brukssamhälle, odlingslandskap och rekreativmiljö)”

Samhällets front och Gustavsbergs kyrka som landmärke

Berörda uttryck enligt Riksantikvarieämbetes beslut

- Fabriksområdets, Kattholmens och samhällets karaktäristiska front mot vattnet.
- Gustavsbergs kyrka och kommunalhuset som fritt liggande landmärken med visuella samband däremellan.

Uttryckens läsbarhet

Uttrycken beskriver Gustavsbergs stadsbild och de enskilda byggnaderna Gustavsbergs kyrka och kommunalhuset (Runda huset) särskilda roll i stadsbild. Gustavsberg läge vid den innersta delen av Farstaviken har gett upphov till särskilda naturgeografiska förutsättningar som präglar hur bebyggelsen upplevs på längre håll. Landskapet präglas av en sprickdalstopografi,

vilket ger en växlande karaktär mellan dalar och omgivande höjder. De flackare partierna närmaste vattnet har bebyggts succesivt och gett upphov till en sammansatt, men brokig, bebyggelsefront närmast vattenrummet. Här är bebyggelsen framför allt präglad av fabriksbebyggelse och byggnader från det sena 1800-talet. På samtliga sidor om dalgången sträcker sig högre partier, med bostadsbebyggelse från olika tidsepoker. De högst punkterna i landskapet har dock lämnats obebyggda. De tidigaste bruksgatorna från det sena 1800-talet ligger närmaste Farstaviken och längre ut ligger bostadsbebyggelse från 1900-talet. Bostadsbebyggelsen från 1800- och 1900-talet ligger generellt inbäddad i grönska, ofta i form av sparad naturmark.

Gustavsbergs stads- och gatubild präglas också idag av tillägg från 2000-talet. Framför allt inom och i anslutning till det f.d. fabriksområdet, där en tät kvartersstad har uppförts och tidigare industribebyggelse har rivits. Dessa kompletteringar ligger generellt utanför riksintresset, men har ändå påverkat upplevelsen av riksintresset. Längs Skärgårdsvägen, intill Gustavsbergs centrum, finns också samtida bostadshus i framträdande läge och som ligger inom riksintresset.

Två byggnader nämns som uttryck för riksintresset, Gustavsbergs kyrka och Runda huset. Byggnaderna har en särskild roll som landmärken inom riksintresset. Båda är belägna intill ett flackare parti, som idag domineras av en bilväg och olika grönområden. Kyrkan ligger på en höjd, vilket gör att den är väl synlig i landskapet och från Farstaviken. Kyrkan har ett mycket nära läge till planområdet och den befintliga bebyggelsen inom planområdet utgör den enda egentliga bebyggelsen i kyrkans direkta närhet. Runda huset är placerad som en pendang till kyrkan, närmare Gustavsbergs centrum. Runda huset har inte ett lika starkt visuellt samband med planområdet som Gustavsbergs kyrka.

Den befintliga bebyggelsen inom planområdet är inte tydligt urskiljbar på längre sikt. Varken från Farstavikens båda sidor eller från Skärgårdsvägen, infartsvägen från öster. Bebyggelsen bidrar tillsammans med närliggande bruksgator från det sena 1800-talet till intrycket av en sammanhållen bebyggelse, men utgör samtidigt inte en tydlig front mot vattnet. Planområdet är beläget i Gustavsbergs kyrkas direkta närhet, men har en underordnad karaktär jämfört med kyrkan. Höjden som kyrkan ligger på och kyrkans storlek gör att planområdets bebyggelse är dold från flera lägen inom riksintresset, särskilt från Farstavikens södra strand.

De äldsta bruksgatorna, bostadshusen och grönskan

Berörda uttryck enligt Riksantikvarieämbetets beslut

- De norra och södra bruksgatorna från 1800-talets senare hälft till tidigt 1900-tal, företrädesvis belägna i mindre dalgångar och på lägre höjder.
- De äldsta gatornas strikt raka sträckningar med regelbundet placerade bostadshus samt det tidiga 1900-talets mjukt formade gatunät med fritt placerade bostadshus.
- Alléerna och de grönskade trädgårdarna med plats för odling samt tomternas förgårdsmark med planteringar och olika traditioner av tomtavgränsningar.
- Inslagen av bevarad natur inom och mellan områdena.
- Bostadshusens enhetliga volymer, utformning, material och färgsättning inom respektive bebyggelsegrupp i enlighet med rådande arkitekturströmningar.

Uttryckens läsbarhet

Strax intill planområdet ligger de norra bruksgatorna. Gatorna är strikt raka och allékantade, med regelbundet placerade bostadshus i enhetlig volym, utformning, material och färgsättning. Byggnaderna är karaktäristiska för det sena 1800-talet och omgärdas också av trädgårdar, som bidrar till en tydlig grönska längs gatorna. Bruksatorna är ett resultat av Gustavsbergs porslinsfabrik stora expansion under andra halvan av 1800-talet och behovet av bostäder. Dåvarande fabriksägare präglades av en patriarkalisk idéströmning, som innebar att brukspatronen bidrog till de anställdas välfärd och bland annat ordnade med bostäder.

Bostäderna är en viktig del av den bostadssociala utvecklingen inom Gustavsberg och är fortfarande mycket enhetliga.

Planområdet ligger i direkt anslutning till Grindstugatan, ett representativt exempel för uttrycken som nämns ovan. Grindstugatan har fortfarande kvar sin ursprungliga struktur och en påtagligt enhetlig karaktär. Gatan är allékantad och bebyggelsen är omgärdad av trädgårdar. Eftersom gatan är mycket smal upplevs gaturummet som helt inbäddat av växtlighet. Tomterna skiljs både från varandra och gatan med häckar. Bebyggelsen har ett starkt enhetligt uttryck, men avviker ändå något från varandra. Gemensamma drag är sadeltak, faluröda fasader med fjällpanel och vita knutar, medan höjder och byggnadsdetaljer skiljer sig åt. Bostadshusen är placerade i samma riktning och med ett jämnt avstånd. Majoriteten av bostadshusen är uppförda på 1870-talet. En av byggnaderna är uppförd på 1960-talet men har tydligt anpassats till gatans karaktär. I den korta gatans nordligaste del ligger en avvikande byggnad med mer villalikhande karaktär. Byggnaden är ett förre detta apotek, som idag är bostadshus. Strax intill gatan ligger också en tidigare förrådsbyggnad och avträde.

I gatans södra del, närmast Gamla Skärgårdsvägen, är den enhetliga karaktären inte lika tydlig. Det saknas alléträd mot planområdet. En mindre grönyta med ett fåtal träd avgränsar Grindstugatan från bebyggelsen inom planområdet. Grönytan är svagt kuperad, vilket avskärmar bebyggelsen inom planområdet och Grindstugatans bebyggelse något från varandra. Den gröna karaktären inom planområdet ansluter till gatubilden längs Grindstugatan, men har mer karaktären av ett generellt skärgårdslandskap med tunna växtlager och berg i dagen. Planområdets grönstruktur har därmed mer karaktären av bevarad naturmark som omgärdar bruksgatorna, än att vara en del av Grindstugatans grönstruktur. En mindre mötesplats för bilar finns i anslutning till Grindstugatan och ligger inom planområdet.

De gemensamma byggnaderna

Berörda uttryck enligt Riksantikvarieämbetets beslut

- De gemensamma byggnaderna och anläggningarna så som kyrkan, frikyrkorna, begravningsplatserna, skolorna, vattenverket, badhuset, tvättstugorna, handelsboden, konsumbutikerna, värdshuset och förlösningshemmet.

Uttryckens läsbarhet

Inom planområdet ligger en tidigare handelsbod, uppförd år 1889, ofta kallad Konsumettan. Livsmedelsförsäljning i byggnaden bedrevs först av Gustafsbergs Fabriks Uppköpsförening, som år 1919 omvandlades till Gustavsbergs konsumtionsförening. Konsumtionsföreningen är därmed en kooperativ verksamhet som föregick Kooperativa föreningens övertagande av Gustavsbergs fabrik år 1937. Byggnaden blev föreningens huvudfastighet och var känd som Konsumettan. Försäljning i Konsumettan bedrevs fram till år 1964, men byggnaden fungerade även fortsatt som huvudlokal för föreningen fram till att den såldes. Byggnaden byggdes ut vid flera tillfällen i takt med att konsumtionsföreningens verksamhet förändrades. På 1950-talet med snabbköp och bensinstation, som idag är rivna. År 1963 byggs en möbelbutik i anslutning till Konsumettan och som fortfarande finns kvar. Möbelbutikens verksamhet bedrivs fram till år 1992 och tas därefter över av hus- och trädgårdsbutik i konsumtionsföreningens regi fram till år 1998.

Konsumettan är placerad i liv med Gamla Skärgårdsvägen. Byggnaden är uppförd i tre våningar, två fullstora samt en vindsvåning. Byggnaden har ett sadeltak och tegelfasader, som delas upp med listverk i mitten av fasaden. Fönstersättningen är symmetrisk och med grönmålade fönster om sex lugter vardera. På byggnadens baksida ligger två utbyggnader, båda i ett våningsplan. Närmast den äldsta byggnaden finns en mindre utbyggnad i tegel, som är sammankopplad med den en längre volym med träpanel och ett plåtklätt sadeltak. Denna

längre volym är den tidigare möbelbutiken som uppfördes år 1963 och som fortfarande har kvar sina butiksfönster mot Gamla Skärgårdsvägen.

Gemensamma byggnader och anläggningar inom Gustavsberg visar på samhällsbygget runt fabriken, under såväl på 1800- som 1900-talet. Konsumettan utgör en hörnsten i de gemensamma byggnaderna, eftersom byggnaden var central för arbetarnas vardagliga liv. Byggnadens volym och fasader samt läget mot Värmdögatan är viktiga för läsbarheten av byggnaden. Byggnaden har arkitektoniskt tydligast koppling till det äldre brukssamhället. Byggnaden har också en tydlig miljömässig koppling till Gustavsbergs kyrka genom tegelfasaderna. Byggnaderna bildar tillsammans en småskalig bebyggelsegrupp. Konsumettan användes också under 1900-talet och därför blivit en symbolbyggnad för de kooperativa idéerna som präglade Gustavsberg. Möbelbutiken ger en läsbarhet till Konsumettans kontinuitetsvärde och stärker kopplingen till KF-perioden. Byggnaden verkar vara förändrad i relativ närtid, men inom ramen för denna analys har inte det kunnat studeras exakt hur välbevarad byggnaden är. Byggnaden har samtidigt bibehållit en fönstersättning som är karaktäristisk för en butiklokal.

Det är väsentlig för bedömning att förstå Konsumettan och möbelbutiken i relation till andra gemensamma byggnader som kan berätta samma historia inom riksintresset. Inom riksintresset visar Konsumettan tillsammans med andra konsumbutiker från 1940-, 50- och 60-talen på samhällets utveckling under KF-perioden. Under konsumtionsföreningens regi uppfördes flera konsumbutiker. Samtliga byggnader finns kvar, men precis som i fallet med Konsumettan är det ingen av dessa som är livsmedelsbutik idag. Inom riksintresset ligger tidigare konsumbutikerna i Hästhagen, Grindstugärdet och på Mariaplan/Villagatan. De är i samtliga fall läsbara som butiklokaler. Butikerna i Hästhagen och på Mariaplan/Villagatan ligger i bottenvåning på flerfamiljshus och används idag som butik/restaurang. De har också en platsbildande funktion i gaturummet som förtydligar att de är tänkta som centrumbyggnader. Den tidigare butiken på Grindstugärdet är idag bostad, men är tack vare sin solitära ställning, volym, fasader samt bevarade butiksfönster och lastbrygga fortfarande tydligt läsbar som en tidigare butiklokal.

Även kyrkan utgör en gemensam byggnad. Kyrkan bekostades av dåvarande fabriksledning och placerades medvetet på en höjd för att bli väl synlig från långt håll. Byggnaden har sedan den uppfördes haft en solitär roll och den närmast angränsande byggnaden är Konsumettan. Kyrkan utgör en samlande symbol för samhällslivet och visar på hur Gustavsberg utvecklades från endast industri till ett brukssamhälle.

Planområdets relevans ur riksintressesynpunkt

Flertalet av riksintresset uttryck är läsbara inom planområdet eller i direkt anslutning till detta. Inom planområdet är det framför allt uttrycket om de gemensamma byggnaderna som är läsbart. Konsumettan är en av de äldsta gemensamma byggnaderna i Gustavsberg och visar på fabriksarbetarnas villkor och vardagsliv i bruket. Byggnaden var också en central del av samhället under KF-perioden i Gustavsberg, vilket förstärks av möbelbutiken. Uttrycket representeras också genom flertalet andra byggnader, såväl andra konsumbutiker som andra typer av byggnader.

Konsumettan ligger mycket nära Gustavsbergs kyrka. Byggnadernas tegelarkitektur skapar en gemensam karaktär i gaturummet. Gustavsbergs kyrka har en mer central plats i stadsbilden och utgör ett landmärke för Gustavsberg. Kyrkan har en idag ganska solitär roll i gaturummet, där Konsumettan i stort sett är den enda direkt angränsande byggnaden. Konsumettan i sig självt är framför allt synlig i det direkt anslutande gaturummet, om än på något längre håll längs Gamla Skärgårdsvägen.

Konsumettans lokalisering i anslutning till de norra bruksgatorna är ett viktigt funktionellt samband inom riksintresset, eftersom det tydliggör byggnadens historiska koppling till arbetarnas livsvillkor och vardagsliv. Området ligger särskilt nära Grindstugatan, som mycket

väl återspeglar de bostadssociala villkoren som rådde i Gustavsberg under slutet av 1800-talet. Grönstrukturer som finns inom planområdet utgörs till viss grad av en del av skärgårdslandskapet som omgärdar bruksgatorna.

Lokala kulturhistoriska värden

Gustavsbergs kommun har också tagit fram en bebyggelseinventering som pekar ut samlade miljöer med höga kulturhistoriska värden och Planområdet ingår i ett karaktärsområde som kallas *Centrum, kyrkan, vattentornet*. I inventeringen anges en motivering till områdets kulturhistoriska värde:

”Inom centrum ligger flera av brukssamhällets offentliga byggnader och som representerar brukssamhällets utveckling genom olika tider. Byggnaderna har symbolhistoriska värden och med sina olika samhällsfunktioner utgör de uttryck för riksintresset. Varje byggnad har i sig höga kulturhistoriska värden, tack vare sin funktion, tillkomsttid och arkitektoniska värde. Kyrkan, vårdshuset och stenhuset är betydande värdebärare i miljön och bidrar till höga miljöskapande värden i Farstavikens landskapsrum.”

I inventering finns också en enskild motivering för de byggnader som bedömts som kulturhistoriska värdefulla. För Kyrkettan/Konsumettan anges följande motivering till de mycket höga kulturhistoriska värdena:

”Byggnaden, ritad av W Steinholz, har sedan uppförandet 1889 haft en central roll i brukssamhället Gustavsberg. Först som fabriken handelsbod, Bolagsboden, och senare som samhällets första konsumbutik Konsumettan efter att KF köpt porslinsfabriken 1937. Byggnaden är en tidstypisk tegelbyggnad från 1800-talets slut och har både ett högt samhällshistoriskt och kulturhistoriskt värde.”

De lokala kulturhistoriska värdena överlappar i hög grad med riksintresseanspråket, men i några fall finns byggnader som inte omfattas av riksintresset. Framför allt gäller detta Gustavsbergs vattentorn och Gustavsbergs centrum, som båda ligger utanför riksintresset. Gustavsbergs centrum uppfördes under 1960-talet och har sedan kraftigt byggts om och förtätats under 1980-talet. Centrumet har idag karaktären av ett mindre köpcentrum. Det är framför allt bebyggelse från 1980-talet som är synligt inom riksintresset. Vattentornet är beläget på en höjd och är ett viktigt landmärke i Gustavsberg.

GRANSKAT FÖRSLAG

Planförslaget innebär att den befintliga utbyggnaden till Konsumettan, möbelbutiken, rivs. Inom planområdet uppförs ett nytt församlingshem som sammanbyggs med Konsumettan genom en kombinerad förbindelsegång och entré. Det nya församlingshemmet föreslås uppföras i två våningar och regleras på plankarta med maximalt 19 m i nockhöjd över nollplanet, vilket är lika högt som Konsumettan. Byggnaden får en långsmal volym med plåtklätt sadeltak och tegelfasader. Fönstersättningen avses enligt gestaltningsprogrammet ske med sektioner av större enlufts-fönster. Mot Skärgårdsvägen har byggnadens gavel endast fönster i nedersta plan, vilket ger intrycket av en solid tegelfasad. Utöver den nya byggnaden och länkbyggnaden uppförs också en ny parkeringsplats längs Grindstugatan. Förslaget redovisas i sin helhet på plankarta samt gestaltningsprogram.

BEDÖMNING AV PÅVERKAN PÅ KULTURMILJÖN

Riksintresse för kulturmiljövården

Nedanstående bedömning tar sin utgångspunkt i Riksantikvarieämbetets handbok för kulturmiljövårdens riksintressen. Riksantikvarieämbetet har föreslagit ett antal frågor som ska

besvaras för att kunna ta ställning till om skada uppstår och om skadan är att betrakta som påtaglig. Frågorna har använts som stöd i denna bedömning, men bedömningen redovisas löpande. De frågor Riksantikvarieämbetet anser ska användas är följande.

1. Vad försvinner och vad tillkommer?
2. Är påverkan visuell eller funktionell?
3. Är påverkan direkt eller indirekt?
4. Är påverkan tillfällig eller bestående?

Samhällets front mot vattnet och Gustavsbergs kyrka som landmärke

Förslaget påverkar inte i större utsträckning samhällets front mot Farstaviken. Byggnaden antas inte heller bli synlig från Farstavikens södra strand eller från Gustavsbergs hamn. Kyrkan och höjden som kyrkan ligger på kommer från flera håll, både på kort och lång sikt, att dölja tillbyggnaden, precis som att Konsumettan inte är synlig från dessa lägen idag. Visuell påverkan sker framför allt i gatubild på relativt nära håll, även om byggnaden till viss del kommer framträda på längre håll längs Gamla Skärgårdsvägen. På nära håll från Gamla Skärgårdsvägen, Värmdögatan och Grindstugatan kommer byggnaden att bli väl synlig.

Att byggnaden blir ett tydligt inslag i gatubilden innebär inte sig i att det leder till en negativ påverkan på riksintresset. Det relevanta ur riksintressehänsyn är om läsbarheten av uttrycken försvinner eller försvagas. Den nya byggnaden har genom sina tegelfasader en tydlig anspelning till kyrkan och Konsumettan. Byggnaderna kommer därför gemensamt att upplevas som samkomponerande, men samtidigt vara tydligt urskiljbara som separata enheter. Den nya byggnaden ger en tydligare bebyggd karaktär runt Gustavsbergs kyrkan, vilket gör att kyrkans roll som solitär i stads- och gatubild påverkas. Kyrkan ligger dock tydligt avskild från planområdet och på en höjd, vilket gör att den även fortsatt kommer utmärka sig landmärke och dominerande byggnad i gaturummet. Sammantaget innebär förslaget därför ingen negativ påverkan på uttrycken samhällets karaktäristiska front mot vattnet och Gustavsbergs kyrka som landmärke. För resonemang om påverkan på kyrkans roll inom uttrycket gemensamma byggnader, se rubriken *De gemensamma byggnaderna* nedan.

De äldsta bruksgatorna, bostadshusen och grönskan

Den nya byggnaden är indragen från Grindstugatan och delar av den befintliga grönytan bibehålls. Kullen, träden och delar av grönstrukturen bibehållas, men på delar av den befintliga grönytan anläggs en parkeringsyta som medför angöring till det nya församlingshemmet från Grindstugatan. Den nya byggnaden uppförs i två våningar med ett högt tak som kommer bli väl synliga vid entré till Grindstugatan och även synlig från gatan.

Inga beståndsdelarna som är viktiga för brukskaraktären försvinner och sammantaget kommer fortfarande uttrycken för bruksgatorna fortsatt vara tydligt läsbara inom riksintresset. Gatans karaktär påverkas samtidigt av att en ny volym uppförs i dess direkta närhet, vilket blir som mest påtagligt vid gatans entré från Gamla Skärgårdsvägen. Att den nya byggnaden skiljs åt i placering och fasadgestaltning från gatans karaktär är därför viktiga val för att minimera påverkan på Grindstugatans karaktär. Byggnaden kommer därför i första hand att läsas samman med Konsumettan och kyrkan. Parkeringsytan för in en ny funktion längs Grindstugatan och påverkar den utpräglade bostadskaraktären när gatan och den nya centrumbyggnaden förs samman.

De gemensamma byggnaderna

Rivningen av möbelbutiken innebär en direkt påverkan på läsbarheten av förändringar som skett under konsumtionsföreningens tid i byggnaden. Platsens 1900-talshistoria blir därför svårare att förstå. Inom riksintresset i sin helhet finns andra gemensamma byggnader från 1900-talet inom riksintresset som förtydligar och stärker läsbarheten av KF-perioden.

Sammantaget inom riksintresset får därför konsumbutiker från KF-perioden anses vara väl representerade även fortsatt.

Konsumettan kommer även fortsatt utgöra en tydlig representant för uttrycket om de gemensamma byggnaderna. Byggnaden representerar både det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet samt den senare perioden av 1900-talet under KF:s ledning. Läsbarheten av Konsumettan kommer att påverkas negativt av att en annan större byggnadsvolym i dess direkta närhet. Det kommer vara tydligt att byggnaden är uppförda vid olika tillfällen, men samtidigt förskjuts tyngdpunkten mot allmän centrumbyggnad snarare än livsmedelsbutik. De markåtgärder som avses att genomföras runtomkring Konsumettan bedöms inte påverka läsbarheten av uttrycket.

Den nya byggnadsvolymen har i materialval och gestaltning förhållit sig till såväl till Konsumettan som Gustavsbergs kyrka. Den nya volymen minskar kyrkans solitära roll i gaturummet, vilket är ett viktigt karaktärsdrag för kyrkan. Kyrkan förblir dock fortsatt den dominerande byggnaden på platsen och kommer även fortsatt vara tydligt avskild från planområdet och omgivande bebyggelse.

Sammanfattning och sammanvägd bedömning

Planförslaget bedöms sammantaget inte medföra påtaglig skada på riksintresset, men bedöms på grund av den negativa påverkan på uttrycket de gemensamma byggnaderna medföra skada på riksintresset. Detta gäller särskilt läsbarheten av KF-perioden och de gemensamma byggnader som tillfogades samhället då. Tillbyggnaderna till Konsumettan under andra halvan av 1900-talet blir inte längre läsbara på platsen, vilket minskar läsbarheten av uttrycket i sin helhet. Planförslaget innebär inte påtaglig skada eftersom uttrycket förblir läsbart i riksintresset som helhet och byggnader som berättar samma del av brukssamhällets historia finns kvar. Gemensamma byggnader av liknande byggnadskaraktär som möbelbutiken finns kvar inom riksintresset och berättar fortsatt om samhällets historia, men uttrycket har ändå försvagats inom riksintresset. Konsumettans äldre del finns fortsatt kvar och utgör en symbolbyggnad för både det äldre brukssamhället och KF:s tid som fabriksägare.

Gustavsbergs kyrka som gemensam byggnad påverkas i mindre utsträckning, även om byggnadens solitära roll minskar något. Kyrkans roll som landmärke påverkas inte av planförslaget.

Uttrycken för de äldsta bruksgatorna kommer fortsatt vara läsbara i riksintresset, men den nya byggnadsvolymen inverkar på Grindstugatans enhetliga karaktär. Parkeringsplatsen medför nya funktioner längs gatan som idag har en utpräglad bostadskaraktär utan centrumbyggnader. Planförslaget bedöms dock inte leda till skada på uttrycket eftersom den nya byggnadsvolymen i placering skiljer sig från Grindstugatan och att gatans centrala beståndsdelar förblir intakta.

Förenlighet med 2:6 PBL

Nedanstående bedömning tar i första hand sin utgångspunkt i förenligheten med PBL:s bestämmelser, i första hand hänsynskravet (2 kap. 6 § PBL). Prövningen inom hänsynskravet är till viss del överlappande med frågorna som prövas inom riksintresset, men ska i högre grad ta i beaktning vad som tillskapas genom planen. Bedömningen ska både ta sin utgångspunkt både i hur förslaget påverkar platsens kulturvärden och stadsbilden, men ska inte ses som ett hinder mot nyskapade. Hänsynskravet innebär inte att nya tillägg helt ska anpassas till omgivningen. Helhetsbilden ska tillföras positiva värden och inte förvanska de egenskaper i miljön som är värda att bevara. Avvägningen inom hänsynskravet görs av kommunen och denna bedömning är endast ett underlag för att konsekvenserna för kulturhistoriska värden.

Den nya byggnaden har ingen uppseendeväckande placering sett till topografiska förutsättningar på platsen. Befintliga höjdskillnader inom planområdet bibehålls och byggnaden

har placerats indragen från närliggande Grindstugatan. Stadsbilden påverkas i första hand i den lokala skalan, där gatubilden till viss del förändras. Byggnaden kommer bli ett tydligt nytt inslag vid infart från Gamla Skärgårdsvägen.

Det nya församlingshemmet har en förhållandevis påtaglig volym, jämfört med närliggande bebyggelse som Konsumettan och Grindstugatans bebyggelse. Byggnaden får betraktas som ett skalbrott jämfört med befintlig bebyggelse med liknande karaktär i området. Befintlig tillbyggnad, möbelbutiken, har en låg skala som gör att den i stort sett bara är synlig direkt framför den. Den nya byggnaden som möjliggörs genom planförslaget avses att få samma höjd som Konsumettan, men är också en betydligt längre volym. Byggnaden kommer därför i flera avseenden bli den dominerande byggnaden på platsen, undantaget Gustavsbergs kyrka.

Den nya tillbyggnaden har i gestaltning, som takets form och fasadmaterial, fått en tydlig anspelning på Konsumettan och Gustavsbergs kyrka. De tre byggnaderna kommer därför gemensamt bild en tydlig helheten, vilket stärker platsens helhetsverkan. Anpassningen till omgivande bebyggelse förtydligar platsens centrumfunktion och tydliggör befintliga strukturer. Val av fasadmaterial och takutformning innebär ett aktivt förhållningsätt till material och formspråk som varit av historisk betydelse på platsen. Utformningen innebär också att det nya församlingshemmet tydligt avviker från annan närliggande bebyggelse, särskilt Grindstugatans bostadshus. Den skiljs på så vis tydligare från bebyggelse som historiskt haft en annan funktion. Den helhetsverkan som uppstår innebär dock även att tyngdpunkten på platsen förskjut mot församlingshemmet, vilket gör att Konsumettans äldre funktion som livsmedelsbutik delvis blir svårare att förstå.

Byggnaden sammanfogas med Konsumettan genom en länkbyggnad, men i den lägre utbyggnaden på byggnadens baksida. Konsumettans befintliga fasader förblir därför opåverkade av förslaget. Länkbyggnaden skapar en sammankoppling mellan den äldre byggnaden och det nya församlingshemmet, men håller också volymer tydlig separerade. Detta är positivt för kulturvärden på platsen och gör att Konsumettan fortsatt är läsbar som en egen volym. Länkbyggnaden och den större tillbyggnaden bildar separata enheter med egna formspråk, även om gestaltningen är tydligt anpassad till Konsumettan.

Även utifrån PBL:s perspektiv bör det beaktas att rivningen av möbelbutiken medför en negativ påverkan på platsens kulturvärden. Rivningar leder i stort sett alltid till en negativ påverkan på befintliga kulturvärden, eftersom spår från den historiska bebyggelseutvecklingen försvinner. Hur välbevarad möbelbutiken är har inte studerats inom ramen för planförslaget eftersom en kulturmiljöanalys saknas. Byggnaden får ändå sägas vara läsbar som en tidigare butikslokal och tydliggör Konsumettans 1900-talshistoria. Rivningen bedöms därför som en negativ påverkan på kulturvärden på platsen.

KÄLLOR

Publicerade källor

Gustavsbergs konsumtionsförening. 1994. *1919–1994. 75 år av engagemang. 75 år av framgång.*

Riksantikvarieämbetet. 2014. *Handbok. Kulturmiljövårdens riksintressen enligt 3 kap. 6 § miljöbalken.*

Riksantikvarieämbetet. *Riksintressen för kulturmiljövården – Stockholms län (AB).*

Stolpe, Herman. 1969. *Gustavsberg i samverkan under 100 år.*

Värmdö kommun/Sweco, 2018. *Byggnadsinventering Gustavsberg. Inventering och värdering inom riksintresset Gustavsberg.*

Opublicerade källor

Bjerkning. 2023. *Plats- och tålighetsanalys; planerad förändring kring "Stadsparken", Gustavsberg, Värmdö.*

Digitala källor

Länsstyrelsen i Stockholms län. *Riksintressen för kulturmiljövården i Stockholms län.*

Gustavsberg (AB 56). [https://ext-](https://ext-geoportal.lansstyrelsen.se/arcgis/apps/storymaps/stories/57156b20818d4cc2a05dd51a773e1061)

[geoportal.lansstyrelsen.se/arcgis/apps/storymaps/stories/57156b20818d4cc2a05dd51a773e10](https://ext-geoportal.lansstyrelsen.se/arcgis/apps/storymaps/stories/57156b20818d4cc2a05dd51a773e1061)

[61](https://ext-geoportal.lansstyrelsen.se/arcgis/apps/storymaps/stories/57156b20818d4cc2a05dd51a773e1061) [Hämtad 2023-09-20]

Lantmäteriet. *Flygfoton från 1960- och 1970-tal.*

Lantmäteriet. *Historiska kartor.*